

POSTSOSYALİST DÖNEMDE BULGARİSTAN'DA YAŞANAN DEMOGRAFİK KRİZ ve YANSIMALARI*

Emin ATASOY**

ÖZET

1989'dan sonraki postsosyalist dönemde Bulgaristan, ciddi sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik bunalımlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu makalede Bulgaristan'daki nüfus sorunu, istatistikî veriler temel alınarak tartışılmış ve bu sorunun etnik, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal boyutları irdelenmiştir. Bulgaristan'daki sosyal ve nüfus sorunlarının derinleşmesi durumunda, bunların hangi ulusal sorunları tetikleyebileceği ve tüm bunlara bağlı olarak Bulgar ulusunun hangi tehditlerle karşı karşıya kalabileceği de makalede ele alınmıştır.

***Anahtar Kelimeler:** Bulgaristan, Demografi, Demografik yaşlanma, Demografik geçiş teorisi, Demografik kriz, Etnik grup, Nüfus, Nüfus artışı.*

ABSTRACT

Bulgaria's Population Crisis and Its Reflections in Postsocialist Period

Bulgaria has faced with serious social, economic, cultural and politic problems in postsocialist period since 1989. In this article, Bulgaria's population problem is deliberated with statistical data and this problem is determined in terms of ethnic, social, cultural, economic, and politic dimensions. It is undertake that if Bulgaria's social and population problems are deepen, these can effects what national problems, finally, national threats which Bulgarians faced with

***Key Words:** Bulgaria, Demography, Demographic aging, Theory of the demographic transition, Demographic crisis, Ethnic group, Growth of population, Population.*

---

* 2006-2007 Dönemi TÜBİTAK-BİDEB Destekli Doktora Sonrası Burs Projesi Kapsamında Bulgaristan'da yapılan bir çalışmadır.

** Dr.; Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi.

Giriş

Bir ülkenin nüfusu, o ülkenin “canlı dokusu” nu oluşturmaktadır, Bu doku değişen, artan - azalan bir sosyal, kültürel, ekonomik ve jeopolitik bir dokudur. Bu “canlı doku”daki nitel ve nicel değişimler o ülkenin siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel değişimleri ile yakından ilişkilidir. 1960’lı yıllardan itibaren Batı Avrupa toplumlarında belirgin sosyo-demografik değişimler gözlenmektedir. Bu dönemde bir yandan kadının toplum ve çalışma alanında daha aktif rol alması ve cinsiyet eşitsizliğinin azalması, diğer yandan da aile değerlerinin erozyona uğraması ve aile normları ile aile büyüklüklerinin değişmesi söz konusudur. Özetle, 1960’lı yıllar Batı Avrupa ülkelerinde ikinci demografik geçişin yaşandığı yıllar olup, doğurganlığın azalması, nikâhsız aile birliklerinin artması ve cinsel özgürlüğün yaygınlaşmasına paralel olarak boşanma, kürtaj ve aile dışı doğumların artması bu dönemin en belirgin sosyo-demografik belirtileri olmuştur. Bu demografik değişimlerin Orta ve Doğu Avrupa’daki eski sosyalist ülkelere yansımaları çok geç olmuş ve bu ülkelerdeki demografik sorunlar Batı Avrupa ülkelerine kıyasla hem daha geç başlamış, hem de daha farklı bir gelişim izlemiştir.

1989’dan sonraki postsosyalist dönemde Bulgaristan, ciddi sosyo-kültürel, politik ve ekonomik çalkantılarla karşı karşıya kalmış, daha da önemlisi siyasal bütünlüğünü ve ulusal varlığını tehdit eden çözümlenmesi güç derin bir demografik bunalımın içinde kendini bulmuştur. 1 Ocak 2007’den itibaren Avrupa Birliği (AB) üyesi olan Bulgaristan’ın nüfusu bu siyasal birliğin renkli nüfus ve kültür mozağın bir parçasını oluşturmaktadır. AB ile uyum ve bütünleşmesi esnasında ticari, hukuki, ekonomik ve sosyal sorunlarla karşılaşan Bulgaristan için en öncelikli sorunların başında sosyo-demografik sorunlar gelmektedir.

Bu makalenin temel amacı Bulgaristan örneğiyle Avrupa Birliği ülkelerinin büyük bir bölümünü tehdit eden nüfus sorununu detaylı bir şekilde irdelemek, nüfus sorunlarının derinleşmesi durumunda bu sorunun tetikleyebileceği diğer sorunları belirlemek ve tüm bunların sonucunda bir ulusun hangi jeokültürel ve jeopolitik tehditlerle karşı karşıya kalabileceğini ortaya koymaktır.

1. Demografik Geçiş Teorisi ve Avrupa Kıtadaki Demografik Değişimler

Avrupa kıtasındaki demografik değişimler, bölgeler ve ülkeler bazında bazı farklılaşmalar gösterse de, kıta genelinde birbirlerine yakın ve benzer nüfus değişimleri daha yaygın olarak gözlenmektedir. Bir başka anlatımla kıta ülkelerindeki demografik değişimlerde farklılıklardan çok, ortak ve benzer yönler ön plana çıkmaktadır. Son çeyrek yüzyılda Avrupa

ülkelerinde görünen demografik değişimler şöyle özetlenebilir (Kotseva, 2005; Penin ve ark., 2000):

- Yaşam koşullarının iyileşmesi, gelir artışı ve sağlık alanındaki gelişmelere paralel olarak ortalama yaşam süresi uzamaktadır.
- Ortalama yaşam süresi bakımından kadınlar ile erkekler arasında mevcut olan fark gittikçe azalmaktadır.
- Doğum oranları ve nüfus artış hızları azalmaktadır, bunun sonucunda birçok Avrupa ülkesinde “depopulasyon”, yani nüfus azalması yaşanmaktadır.
- Avrupa ülkelerinde bir yandan kürtaj ve evlilik dışı doğumların, bir yandan da nikâhsız aile birlikteliğinin yaygınlaştığı ve boşanmaların arttığı görülmektedir. Tüm bunlar aile kurumunun yıpratılması ve önemsizleşmesine, aile ve toplum değerlerinin erozyona uğramasına yol açmaktadır.
- Avrupa nüfusu gittikçe yaşlanmaktadır. Bir yandan genç nüfus oranları azalırken, diğer yandan yaşlı nüfus oranları artmaktadır. Ayrıca kıta genelinde ilk evlenme ve ilk doğum yaşı da yükselmektedir.
- Avrupa ülkelerine ve özellikle AB üyelerine yönelik dış göçler bu ülkelere büyük politik ve sosyo-ekonomik baskılar yaşatmaktadır. Böylece özellikle geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelere Avrupa’ya yönelik göçler kıta içindeki kültürel uyumsuzluğu, işsizlik, etnik-dinsel çatışmalar ile mülteciler sorununu gündeme taşımaktadır.

Avrupa toplumlarındaki modernleşme, sanayileşme ve kentleşme gelişimi bu toplumların demografik gelişimini de belirlemiştir. Bir başka anlatımla bir toplumun zenginlik ve modernleşme aşaması onun hangi demografik aşamada yer alması gerektiğini belirlemektedir. Bu bakımdan, özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa toplumlarının kalkınması ve zenginleşmesi ile birlikte ülkeler arasındaki farklılıklar gittikçe erimiş ve bu toplumlar gelişmişlik ve yaşam koşulları bakımından yakınlaştıkça onların demografik özelliklerinde de benzerlikler ve ortak özellikler artmıştır (Kotseva, 2005).

Demografik Geçiş Teorisi (Theory of the Demographic Transition) sanayileşme ile doğum ve ölüm oranlarını, dolayısıyla gelişme hızı ile nüfus artış hızı arasındaki ilişkiyi açıklayan bir teoridir (Tandoğan, 1998). Demografik geçiş teorisi XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren geri kalmış tarım toplumundan, gelişmiş endüstri toplumuna dönüşen Batı Avrupa ülkelerinin demografik gelişmeleri dikkate alınarak geliştirilmiştir (Tandoğan, 1998). Bu

teoriye göre toplumlar, demografik gelişme bakımından üç aşamadan geçmektedirler. Ancak son 15–20 yıl içinde bu teori daha da gelişerek dört hatta beş aşamalıya dönüşmüştür.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar Batı Avrupa ülkelerinin büyük bir bölümü nüfus artışının yüksek olduğu ikinci aşamada yer almaktaydı. Ancak 1960'lı yıllardan itibaren Batı Avrupa ülkelerinde hem sanayileşme, kentleşme ve refah seviyesinde yükselmeler gözlenirken, hem de kadının özgürleşmesi ve aile içindeki rol değişimleri, çalışan kadın nüfusundaki hızlı artış, feminist akımlarla cinsel özgürlüklerin artması, aile değerlerinin erozyona uğraması, kişisel çıkarların toplumsal çıkarların önüne geçmesi, kısaca bireycilik ve bencilik ön plana çıkmaya başlamıştır. Tüm bunların sonucunda evlenme yaşı yükselmeye, doğum oranları azalmaya ve nüfus artışı gerilemeye başlamıştır. Böylece Batı Avrupa ülkelerindeki ekonomik gelişme, çocuğun önceliğini ve değerini azaltırken kadının ekonomik ve sosyal rolünü ise artırmıştır. Kalabalık büyük ailelerin yerini, küçük çekirdek aileler almaya başlamış, kürtaj ve boşanmalar hızla çoğalmıştır. Bu beşeri özellikleriyle Batı Avrupa ülkeleri demografik gelişiminin üçüncü aşamasından çıkarak, 1980'li yıllarda dördüncü aşamaya girmişlerdir.

Bugün birçok Avrupa ülkesinde düşük doğum ve düşük ölüm oranları sonucunda durağan veya sıfır nüfus artışı gözlenmektedir. Hatta Rusya, Ukrayna, İtalya, Macaristan, Baltık Cumhuriyetleri ve Bulgaristan gibi ülkelerde ölüm oranları doğum oranlarını aşmış ve beşinci demografik aşamadaki bu ülkelerde nüfus azalması gözlenmeye başlamıştır. Fransız tarih uzmanı Aries'e göre, 1960'lı yıllardan sonra Batı Avrupa'da görülen doğum oranlarının azalmasının temelinde, çocukların ön planda olduğu şımartılmış ve yüceltilmiş "kral-çocuk" toplumundan, bireysel istek ve çıkarların ön planda olduğu "kral-baba ve kraliçe-anne" toplumuna geçişin büyük önemi bulunmaktadır (Kotseva, 2005).

Sonuç olarak, yaşam, aşk, cinsellik, özgürlük, mutluluk, demokrasi, eşitlik, ahlâk ve aile kavramlarının algılanmasındaki değişimler, doğum kontrol araçlarının yaygınlaşması, kadının toplumsal statüsündeki değişimler, zenginleşme ve rahat yaşam uğruna doğumlardan kaçış, nikâhsız birlikteliklerin artması ve evlenme oranlarındaki düşüş birçok Avrupa ülkesinde demografik çöküşün tetikleyicileri olmuştur. Bu demografik çöküşten nasibini alan ülkelerden biri de Bulgaristan'dır.

2. Neden Bulgaristan Örneği?

Tarihi, siyasi, iktisadi ve jeopolitik özellikleriyle Türkiye'yi yakından ilgilendiren Bulgaristan, hem Balkan ve Karadeniz, hem de Tuna ülkesidir. Almanya ile birlikte en fazla Türk nüfusuna sahip Avrupa ülkesi olan Bulgaristan, bugün üç partiden oluşan koalisyon hükümeti ile

yönetilmektedir. Bu koalisyon hükümetinin üç ortağından biri çoğunlukla Türklerin desteklediği ve Türk azınlık haklarının savunucusu durumundaki “Hak ve Özgürlükler Hareketi” partisidir. Bu nedenle Bulgaristan’daki sosyo-ekonomik, politik ve demografik değişimler dolaylı olarak Bulgaristan Türklerini ve onların manevi destekçisi Anavatan Türkiye’yi de yakından ilgilendirmektedir.

1985–1989 döneminde Todor Jivkov’un sosyalist hükümeti tarafından Türklere karşı başlatılan etnik temizleme ve asimilasyon politikaları, Bulgaristan’ın uluslararası saygınlığını zedelediği gibi, ülke içindeki muhalefetin sertleşmesine ve sonuçta sosyalizm rejiminin yıkılmasında da belirleyici etken olmuştur. Jivkov’un devrilmesi ile birlikte, Bulgaristan Varşova Paktı ve Sovyetler Birliği ile sıcak ilişkilerini terk edip, sosyalist sistemden kapitalizme keskin geçiş yapmıştır. Fakat 1990 sonrasındaki postsosyalist geçiş döneminde yaşanan derin sosyal, politik ve ekonomik sarsıntılar toplumun yaşam kalitesini, özellikle sağlık, eğitim ve istihdam koşullarını olumsuz etkilediği gibi kentleşme, nüfus artışı, aile yapısı, dinsel ve etnik durum, iç ve dış göçler gibi beşeri özelliklerini de derinden etkilemiştir. Bu nedenle, aşağıdaki bölümlerdeki örneklerden anlaşılacağı üzere 1989–2005 dönemi, ülke nüfusunun nitel ve nicel değişimleri açısından Bulgaristan tarihinin en sorunlu dönemidir.

Bulgaristan ile diğer Avrupa ülkeleri arasında bazı demografik benzerlikler görülse de, farklılıklar ve bu ülkeye özgü olan beşeri özellikler daha fazladır. Hatta Avrupa’nın hiçbir ülkesinde görülmeyen demografik sorunların bu ülkede görülmesi bu makalenin kaleme alınmasının temel nedenidir. Çünkü Avrupa’daki en yüksek nüfus azalma oranları, en düşük doğum oranları ve en karmaşık demografik, sosyal ve etnik sorunlar Bulgaristan’da görülmektedir (Devedciev, 2006).

Jeopolitik uzmanı Devedciev’e (2006) göre savaş, doğal afet veya salgın hastalığı olmadan Bulgaristan ulusunun erimesi tarihte nadir görülen olaylardan birisidir (Devedciev, 2006). Avrupa’nın hiçbir ülkesinde görülmeyen hızlı nüfus kaybı 1989–2005 döneminde Bulgaristan’da gözlenmiş ve bazı uzmanlar tarafından bu olay “demografik histeri” ve “demografik çılgınlık” olarak tanımlanmıştır (Devedciev, 2006). Bu “demografik çılgınlığın” sebep ve sonuçlarını irdelemek ve tüm bunlardan gerekli dersleri çıkarmak bu çalışmanın öncelikli amaçlarından birisidir.

3. Bulgaristan’daki Demografik Krizin Nedenleri

1989 sonrası sosyalizmden kapitalizme geçiş döneminde serbest piyasa ekonomisinin benimsenmesi ve birçok kuruluşun özelleştirilmesi ile Bulgaristan’da o güne kadar koruyucu rol üstlenen devlet, eğitim, sağlık, spor, kültür, tarım, sanayi gibi birçok alanda öncü rolünü yitirerek geri adım

atmıştır. Tüm bunların sonucunda devletin koruyucu sosyal sistemi zayıflamış ve özelleştirme ile birlikte, çok küçük bir kesim hızla zenginleşirken geniş halk kitleleri fakirleşmiştir. Böylece yoksulluk ve ekonomik bunalım bir yandan doğurganlığın ve nüfus artış hızının hızla düşmesine, diğer yandan ise eğitim-kültür seviyesi yüksek gençlerin batı ülkelerine göç etmelerine neden olmuştur.

Postsosyalist dönemde “demir perde” sınırlarının ortadan kalkması ile Bulgaristan özellikle Batı ülkeleri ile karşılıklı olarak yoğun ekonomik, politik ve kültürel ilişkilere girmiştir. Fakat sosyalizmin çökmesi ile birlikte, o güne kadar benimsenen milli değerler ve ahlâk normları da çökmeye başlamıştır. Bir başka anlatımla postsosyalist dönemdeki küreselleşme, modernleşme ve batılılaşma rüzgârları, Avrupa’daki politik ve ekonomik standartlarla birlikte, Avrupa’nın sosyo-kültürel normlarının da Bulgaristan’da yaygınlaşmasına neden olmuş ve böylece ahlâk ve değerler erozyonu sonucunda aile ve toplum sorunları derinleşmeye başlamıştır. Tüm bu etkenler ülkedeki demografik krizin alt yapısını oluşturmuş, daha da önemlisi bu krizin hem nitel hem de nicel boyutları olduğunu ortaya koymuştur.

Bulgaristan’daki sosyo-ekonomik bunalımın ve Batılılaşma rüzgarlarının olumsuz etkilerinden birisi, 1989-2005 döneminde Batı Avrupa ve Anglo-Amerikan ülkelere yönelik dış göçlerdeki anormal artışlardır. Örneğin 1970-1980 yılları arasında doğan Bulgar vatandaşlarının % 25’i bugün ülke sınırları dışında yaşamaktadır. Ayrıca 1996-2002 yılları arasında dünyaya gelen her 10 çocuktan biri Bulgaristan dışında bir ülkede yaşamaktadır (Slatinski, 2006). Doğumları azalan ve nüfusu artmayan bir ülke için göç yolu ile nüfus kaybetmesi trajik demografik sonuçlar yaratabilir. Çünkü sadece nüfus kaybedilmemekte, yetişmiş ve eğitilmiş kalifiye uzman, sermaye ve eğitim yatırımları, sanat, spor ve bilim adamları da kaybedilmekte, daha da önemlisi Bulgar ulusu taze kan kaybederek, “yaşlılar ve terkedilmişler ülkesine” dönüşmektedir. Bugün ülkede her 1,2 çalışana 1,0 emeklinin düşmesi bunun en iyi kanıtıdır (Slatinski, 2003).

Slatinski’ye (2006) göre devlet sistemi, anne-baba sorumsuzluğunu adeta teşvik etmekte ve bunun sonucunda sorumsuz aileler sorumsuz çocuklar yetiştirmektedirler (Slatinski, 2006). Sıradan vatandaş ile devlet arasındaki uçurum derinleşmekte siyasetçi ve yöneticiler ile yurttaşlar arasındaki kopukluk gittikçe artmakta ve böylece sosyalizmden kapitalizme olan sancılı geçişin tüm ağırlığı sade vatandaşın omuzlarına yüklenmektedir. Böylece, ülkede yaşanan sosyo-ekonomik kriz demografik ve politik krizin derinleşmesine neden olmuştur. Ayrıca stres, kötüleşen eğitim ve sağlık hizmetleri, istihdam ve ekonomideki derin sorunlar, ezilmiş-yoksul bireyler ile kompleksli-bencil bireylerin hızla çoğalmasına, hırsızlık, ölüm ve suç

vakalarının yaygınlaşmasına, yoksulluk ve beslenme sorunlarına, gittikçe kötüleşen hijyen ve çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Slatinski, 2006). Tüm bunlar sağlıksız, eğitimsiz, yoksul ve gittikçe yaşlanan ve derin sorunlarla yüzleşen bir Bulgar ulusunun ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi 1989 sonrasında yaşanan postsosyalist dönemde Bulgaristan sancılı bir geçiş dönemine girmiş, bu geçiş döneminde politik bunalım iktisadi istikrarsızlığı yaratmış, iktisadi bunalım hem dış göçleri tetiklemiş hem de halkın yoksullaşmasına yol açmıştır. Tüm bu etkenler bir yandan doğum oranlarının hızla düşmesine, diğer yandan ise çocuk ve genel ölüm oranlarının yükselmesine yol açmıştır. Böylece Bulgaristan'daki politik-ekonomik-sosyal kriz, ülkedeki demografik krizin adeta tetikleyicisi ve yönlendiricisi olmuştur.

4. Bulgaristan'daki Demografik Krizin Anatomisi

1989–2005 döneminde Bulgaristan'da görülen demografik kriz ve bu krizin etki ve yansımaları aşağıda başlıklar halinde açıklanmıştır.

4.1. Nüfus Sayısı ile Nüfus Artış Hızının Azalması

XX. yüzyılda Bulgaristan'daki nüfus değişimleri incelendiğinde üç farklı dönemin olduğu görülebilir. Tablo 1'de de görüldüğü gibi 1900–1946 yılları arasındaki birinci dönem, yüksek doğum oranları, azalan ölüm oranları ve yüksek nüfus artış hızı ile dikkat çekmektedir. Bu dönemdeki doğum oranları ‰ 25 ile ‰ 42 arasında, doğal nüfus artışı ise ‰ 11 ile ‰ 20 arasında değişmektedir. 1946 ile 1985 yılları arasındaki ikinci dönemde ise doğum oranlarında ve nüfus artış hızında azalma gözlenmektedir. Bu dönemde, Bulgaristan Halk Cumhuriyeti tarihinde ilk kez doğum oranları ‰ 14'ün altına ve doğal nüfus artışı da ‰ 2'nin altına düşmektedir. Yani bu dönem, nüfus sorunlarının ortaya çıktığı, ulusal demografik krizin hazırlık dönemidir. 1985 sonrasındaki üçüncü dönem, demografik krizin belirginleştiği, ölüm oranlarının yükseldiği, doğum oranlarının ve doğal nüfus artışının en düşük seviyede olduğu “depopulasyon”, yani “ulusal nüfus azalma dönemi” olarak adlandırılabilir.

1989 yılında Bulgaristan nüfusu tarihinde ilk kez 9 milyona yaklaşırken (8,9 milyon) birçok olumsuz sosyal, politik ve ekonomik etken sonucunda 2005 yılında nüfus 7,6 milyona kadar düşmüştür. Kısaca, 15 yıllık kısa bir zaman dilimi içinde ülke nüfusu ‰18'lik bir azalma göstermiştir. 1950 yılında ülke nüfusu yılda 108 000 artış gösterirken, 1985 yılında sadece 11 000 artmıştır. 1990 yılından itibaren ülke nüfusu sürekli azalma trendine girmiştir. Örneğin 2004 yılında Bulgaristan nüfusu ‰ – 5,2

doğal nüfus artışı ile 40 224 kişi azalmıştır. Aynı yıl kırsal kesimdeki yıllık ortalama nüfus artışı ‰-11,1 iken, kentsel nüfustaki ortalama artış ‰o-2,6'dır (Devedciev, 2006). Özetle, 1990 yılından itibaren Bulgaristan'da, ölüm oranları doğum oranlarını aşarak "depopulasyon", yani nüfus azalması sürecine girilmiş ve "yaşlı Avrupa" kıtasının "nüfusu en hızlı azalan ülkesi" unvanını almıştır.

Tablo 1. 1900–2004 Döneminde Bulgaristan Nüfusunun Değişimi
(Devedciev, 2006)

Yıllar	Toplam Nüfus	Doğum Oranı (Binde)	Ölüm Oranı (Binde)	Doğal Nüfus Artışı (Binde)
1900	3 744 283	42,2	22,5	19,7
1920	4 846 971	39,9	21,4	18,5
1934	6 077 939	30,1	14,1	16,0
1946	7 029 349	25,6	13,7	11,9
1965	8 227 866	15,3	8,1	7,2
1985	8 948 649	13,3	12,0	1,3
1995	8 384 715	8,6	13,6	-5,0
2004	7 928 900	9,0	14,2	-5,2

1989–2005 döneminde Bulgaristan'da görülen nüfus azalmasının birçok sebebi olmasına rağmen, bunları üç ana başlık altında özetlemek mümkündür: a) doğum oranlarının azalması, b) ölüm oranlarının yükselmesi ve c) yurt dışına yönelik yoğun dış göçler (Slaveykov ve Zlatunova, 2005). Ayrıca, 1989–2005 döneminde ülkedeki ortalama nüfus artış hızı ‰ 0,64 iken, bu değerler Kırçali oblastında ‰ 3'e kadar yükselmektedir. Müslüman nüfusunun yoğunlukta olduğu Deliorman ve Rodoplar bölgelerinde, yüksek doğurganlık oranlarına rağmen Türkiye'ye yönelik dış göçlerin etkisiyle nüfus artış hızının beklenenden daha düşük olduğu gözlenmektedir. Fakat yine de Müslümanların yoğunlukta olduğu bölgelerde nüfus artış hızının ülke ortalamasının çok üzerinde olduğu söylenebilir.

Demografların yapmış oldukları hesaplamalara göre 2050 yılında Bulgaristan nüfusu 4,5–5,0 milyona kadar azalacak, ülkedeki aritmetik nüfus yoğunluğu da 40–45 kişi/km²'ye düşecek, böylece 2050 yılındaki ülke nüfus değerleri Bulgaristan'ın en iyi ve gelişmiş dönemi olan 1912 yılındaki nüfus değerlerinin de altına düşmüş olacaktır (İvanov, 2005). XX yüzyıl Bulgaristan'ın kayıp yüzyılı olup, XXI. Yüzyılın onun yok oluşuna dönüşebileceğini belirten Gençev, ülkedeki nüfus sorununa ve onun jeopolitik

sonuçlarına dikkat çekmektedir. Ulusal istatistik başkanı Hadjiyski ise 1990'lı yılların Bulgaristan'da demografik krizin derinleştiği yıllar, XXI. yüzyıl ise can çekişmenin ve ulusal oluşun dönemi olarak tarih kitaplarında yerini alacağını ileri sürmektedir (İvanov, 2005).

Bulgaristan'da nüfus azalmasının jeokültürel, jeoekonomik ve jeopolitik boyutları ve sonuçları vardır. Ulusal demografik kriz bir yandan Dünya ve Avrupa ölçeğinde Bulgar etnik topluluğun sayısal azalması ve silikleşmesini, diğer yandan da uluslararası arenada ekonomik ve politik etkinliğin azalması ve güçsüzleşmesi sonuçlarını doğurmaktadır. Ayrıca tüm bu olumsuzluklar, uzun vadede Bulgaristan'ın siyasal bütünlüğünü ve "ülke-ulus" varlığını da tehdit etmektedir.

4.2. Doğum Oranlarındaki Tehlikeli Düşüş

XX. yüzyılda farklı etkenlere bağlı olarak Bulgaristan'daki doğum oranları sürekli azalmıştır. Örneğin Tablo 1'de de görüldüğü gibi 1900 yılındaki doğum oranı ‰ 42,2 iken, 1934'te ‰ 31,1'e, 1965'te ‰ 15,3'e ve 2004'te ‰ 9,0'a gerilemiştir. Böylece yarım asırda (1955–2005) ülkedeki doğum oranları 1/3 düzeyine gerilemiştir. 1970–1975 döneminde ülkede kadın başına düşen çocuk sayısı 2,2 iken, 2000–2005 döneminde bu sayı 1,2'ye düşmüştür (Devedciev, 2006). 1945-1989 yılları arasındaki sosyalist dönemde doğum oranlarının azalmasının başlıca nedenleri olarak iç göçler, çalışan kadın oranlarındaki yüksek artış, çekirdek ailelerin ve doğum kontrol yöntemlerinin yaygınlaşması, yükselen gelir ve eğitim seviyesi gösterilebilir.

1989 yılı sonrasındaki postsosyalist dönemde Bulgaristan'daki doğum oranlarının azalmasının nedenleri arasına yenileri eklenmiştir: Bunlar evlilik oranlarının azalması, ilk evlenme yaşının yükselmesi, nüfusun yaşlanması, kürtaj ve boşanmalardaki hızlı artış, devletçi ekonomiden serbest piyasaya geçişteki politik ve ekonomik sıkıntılar, ailelerin güven, istihdam ve gelecek belirsizliği, kentli yaşam tarzının yaygınlaşması, halkın yoksullaşması, bir bölüm genç nüfusunun ülkeyi terk etmesi v.b. nedenlerdir. Özellikle 1990'lı yıllarda ülkede şiddetlenen ekonomik ve politik kriz, demografik krizi en çok etkileyen faktör olmuştur. Örneğin liberal ekonomi ve serbest piyasaya geçiş esnasında, en derin ekonomik krizin yaşandığı 1996–1997 döneminde ülke tarihinin en düşük doğum oranı (1997 yılında ‰ 7,7) ve ülke tarihinin en düşük nüfus artış oranı (1997 yılında ‰ - 7,0) kaydedilmiştir (Mladenov ve Dimitrov, 2005).

Bugün Bulgaristan'ın neredeyse tüm ilçe ve illerinde nüfus azalması gözlenmektedir. Fakat Kotel, Kaynarca, Yablanitsa gibi Müslüman nüfusun egemen olduğu ilçelerde ülke ortalamasından çok daha yüksek bir nüfus artış hızı dikkat çekmektedir. Türk, Çingene, Pomak gibi Müslüman azınlıkların

yaygın olduğu Deliorman, Rodop Dağları ve Dobruca b6lgelerinde etnik ve dinsel farklılık, n6fus artışına da farklılık olarak yansımıştır. Bulgar uzmanlarına g6re, 6lkede yaşıyan M6sl6manların çocuk ve aile değerleri, din ve yaşam anlayışı, kısaca onları Hıristiyanlardan farklılaştıran sosyo-k6lt6rel 6zellikler bu azınlıkların doğum oranlarının daha y6ksek olmasında etken olmuştur (Mladenov, Dimitrov , 2005).

6lkedeki doğurganlık değişimlerinde tehlikeli iki boyut dikkat 6ekmektedir. Birincisi, Bulgaristan'da d6nyaya gelen her 100 bebekten 40'nın Bulgar anneden olmaması, ikincisi, d6nyaya gelen her 100 bebekten 45'inin evlilik dışı olmasıdır. Bu iki 6rnek bir yandan gelecekte 6lke n6fusunun etnik dağılımında hangi değişimlerin g6r6leceğine işaret etmekte, bir yandan da 66ken sosyal sistemdeki ahl6k ve aile değerlerine ışık tutmaktadır.

Buraya kadar sunulan b6t6n veriler Bulgar devletinin 6n6ne en b6y6k tehlikeyi, yani Bulgar Milletinin eriyip yok olma tehlikesini ortaya koymuştur (Devedciev, 2006).

4.3. 6l6m Oranlarının Tırmanışı

Bulgaristan'daki demografik krizi en az doğum oranları kadar etkileyen bir diğer fakt6r de 6lkede y6kselen 6l6m oranlarıdır. İkinci D6nya savaşından 1960'lı yıllara kadar olan d6nemde, refah seviyesinin y6kselmesi, sağlık ve 6alışma koşullarının iyileşmesine paralel olarak 6lkedeki 6l6m oranları azalmaktadır. 6rneğin 1961–1964 yıllarında ‰o 7,9 ile 6lke tarihinin en d6ř6k 6l6m oranları tespit edilmiştir. Fakat 1960'lı yılların ortasından itibaren ortalama yaşam s6resinin uzamasına ve n6fusun yaşlanmasına paralel olarak 6lkedeki 6l6m oranları artmaya başlamıştır. 6rneğin 1965'te 6l6m oranı ‰o 8,1, 1985'te ‰o 12,0 ve 2004 yılında ‰o 14,2 olmuştur. Hatta Kula, Gramada ve Belogradçik gibi il6elerde 6l6m oranları ‰o 40'ı açmaktadır. Kırsal kesimdeki 6l6m oranları (‰o 19,4) kentlere g6re (‰o 11,9) daha y6ksektir. 6l6m oranları bakımından kentsel ve kırsal yerleşmeler arasındaki farklılaşmanın temelinde k6ylerdeki demografik yaşlanma yatmaktadır (Penin vae ark., 2002; Mladenov ve Dimitrov, 2005).

Bulgaristan n6fus yapısındaki etnik ve dinsel farklılık doğum oranlarında olduğu gibi 6l6m oranlarında da kendini g6stermektedir. 6rneğin, M6sl6manların 6ok az olduğu Kuzey Batı Bulgaristan'ın il ve il6elerinde 6l6m oranları en y6ksek d6zeyde olup binde 30'u aşarken, M6sl6manların yoğun olarak yaşadığı Deliorman ve Rodop b6lgelerindeki il6elerde (Cebel, Garmen, Satov6a, 6erno6ene) ise bu oranlar binde 6 ile binde 10 arasında değişmektedir (Slaveykov ve Zlatunova, 2005).

Postsosyalist dönemde yaşanan politik ve ekonomik kriz, özelleştirme ile birlikte işsizliğin artması, yaşam standardının ve aile gelirlerin azalması, sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik sisteminin kötüleşmesi, demografik yaşlanma, sağlıksız ve yetersiz beslenme gibi nedenler 1990–2005 döneminde Bulgaristan’daki ölüm oranlarının yükselmesini belirleyen başlıca etkenler olmuştur. Diğer etkenlerle birlikte ölüm oranlarındaki artış, özellikle erkeklerin ortalama yaşam süresinin kısılmasına yol açmıştır. Örneğin 1990 yılında erkeklerin ortalama yaşam süresi 65,1 iken 1997 yılında 64,3’e düşmüştür. (Murgova, 2005). Genel olarak ülkede 1000 kadına karşılık 1250 erkek ölmektedir. Bu veriler ülke genelinde ölüm oranlarının cinsiyete göre farklılaştığını göstermektedir.

Yaşam kalitesini yansıtmaya açısından çocuk ölüm oranları büyük öneme sahiptir. XX. yüzyılın başında Bulgaristan’daki çocuk ölüm oranları % 200 iken, XX yüzyılın ortalarında bu oran % 140’a ve 1989 yılında ülke tarihindeki en düşük seviye olan % 13,6’ya düşmüştür (Slaveykov ve Zlatunova, 2005). Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, bugün Avrupa ülkeleri arasında Romanya’dan sonra en yüksek çocuk ölüm oranına sahip ülke Bulgaristan’dır. Örneğin, AB ülkelerinde 2004 yılında ortalama % 4,5 olan çocuk ölüm oranları, Bulgaristan’da üç kat daha yüksektir (% 11,6) (Penin ve ark., 2002). Buna karşılık son yıllarda ülke genelindeki ortalama anne ölümlerinde bir azalma gözlenmektedir. Ancak 2002 yılında ülkedeki anne ölüm oranı % 16,5 gibi düşük bir oran olmakla birlikte, AB ortalamasından yaklaşık dört kat daha yüksektir.

Bulgaristan etnik grupları arasında aile geliri, barınma, yaşam koşulları, refah seviyesi, sağlık ve beslenme koşulları bakımından var olan derin farklılaşmalar çocuk ölüm oranlarının da etnik gruplar bakımından farklılaşmasına yol açmıştır. Örneğin, Çingene ve Türkler arasındaki çocuk ölüm oranları Bulgar çocuk ölüm oranlarına göre bir hayli yüksektir. Devlet olanaklarından daha az faydalanan ve yaşam kalitesi daha düşük olan Çingenelerde çocuk ölüm oranları % 25 iken, Türklerde bu oran % 17,8’e, Bulgar çocuklarında ise % 9,9’a düşmektedir (Slatinski, 2006).

4.4. Demografik Yaşlanmanın Yansımaları

Demografik krizin başlıca belirleyicilerinden biri ulusal nüfusun yaşlanmasıdır. 0–15 yaş grubu oranlarının azalması ve 60 yaş ve üstü nüfus oranlarının artması olarak bilinen demografik yaşlanma sorunu diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Bulgaristan’da da kendini göstermektedir. Örneğin, Tablo 2’de de görüldüğü gibi 1905 yılında Bulgaristan’daki 0–15 yaş grubu % 39,5 iken, doğum oranlarının azalmasına paralel olarak 2004 yılında bu oran % 15’e kadar düşmüştür. Aynı dönemde 60 yaş ve üstü grubundakilerin toplam nüfustaki oranı % 8,5’ten % 33,3’e yükselmiş ve tüm bunların

sonucunda hem nüfusun yaş dağılımında onarılması güç olumsuzluklar ortaya çıkmış, hem de ülke beşeri dinamizmini yitirmeye başlamıştır.

Tablo 2. 1905 ve 2004 Yıllarında Bulgaristan Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Oransal Dağılımı (Devedciev, 2006)

Yıllar	0 – 15 Yaş Grubu	16 – 60 Yaş Grubu	60 Yaş ve Üstü Yaş Grubu
1905	% 39,5	% 52,1	% 8,5
2004	% 15,1	% 51,6	% 33,3
1905 – 2004 Farkı	% - 24,3	% -0,5	% + 24,8

Bugün, Bulgaristan'ın hiçbir ilinde yaşlı nüfusun yerini dolduracak genç nüfus kitleleri olmadığından dolayı ulusal nüfus kendini sağlıklı yenileyememekte, böylece yaş grupları arasındaki arzulanan denge bir türlü sağlanamamaktadır. Ülkede her üç kişiden birinin 60 yaş ve üzerinde olması bunu kanıtlamaktadır. Fakat etnik farklılaşma burada da etkili olmaktadır. Yaşlı bağımlı nüfusun (60 yaş ve üstü) oranı ülke genelinde % 33,3 iken, Bulgaristan'da yaşayan Türklerde bu oran yaklaşık % 12, Çingenelerde ise yaklaşık % 5,5'tur (Dimov ve ark., 1997). Böylece hem doğum ve ölüm oranları, hem de yaş dağılımı ve yaşam kalitesi bakımından ülkedeki etnik gruplar arasında belirgin farklılaşmaların olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklılaşma kürtaj ve boşanmalarda, ortalama yaşam süresinde, kişi başına düşen milli gelirden de kendini göstermektedir. Bu bağlamda, önümüzdeki yıllarda Bulgaristan yöneticileri ve siyasetçilerin en öncelikli görevlerinden biri etnik gruplar arasındaki refah düzeyi ve sosyo-ekonomik farklılaşmaları en aza indirmek olmalıdır.

Bulgaristan'da demografik yaşlanmanın en iyi kanıtı medyan yaş¹ ortalamasının yükselmesidir. 1960 yılında ülkedeki medyan yaş 32,4 iken, 1989 yılında 37'ye ve 2004 yılında da 41'e yükselmiştir (Slaveykov ve Zlatunova, 2005). Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu Deliorman, Dobruca ve Rodop bölgelerinde medyan yaş ortalaması ülke geneline göre çok daha düşüktür.

4.5. Aktif Nüfus ve İş Gücü Potansiyelinin Erimesi

Bulgaristan'daki demografik krizin bir diğer boyutu da iş gücü potansiyelindeki sorunlardır. 1989 sonrasındaki postsosyalist dönemde iş gücü ve aktif nüfus ile ilgili aşağıdaki tespitler yapılabilir (Borisova, 2005):

¹ Medyan yaş kavramı, bir bölge, kent veya ülke nüfusunu oluşturan kişilerin yaşları küçükten büyüğe doğru sıralandığında tam ortada kalan kişinin yaşıdır. Buna göre, nüfusun yarısı bu yaştan küçük, diğer yarısı da bu yaştan büyüktür.

- Negatif nüfus artış hızı, ölüm oranlarındaki artış, demografik yaşlanma, doğum oranları ile genç nüfus oranlarının azalması, sağlık sisteminin kötüleşmesi, iş kazaları ile engelli nüfustaki artış, özellikle çalışabilir yaş grubundaki kişilerin ülke dışına yönelik dış göçleri, 1989–2005 döneminde Bulgaristan’daki iş gücü potansiyelinin azalmasının başlıca nedenleri olarak gösterilebilir. Önümüzdeki yıllarda da ülke genelindeki aktif nüfus oranının azalmaya devam etmesi beklenmektedir.
- İşsizlik oranlarının yüksek olması, yetersiz yeni iş alanları ve çalışabilir nüfus arasında iş bulma ümitlerinin azalması, halk arasında güvensizlik ve yeni iş olanakları aramama ile sonuçlanmaktadır. Özellikle orta yaş grubundaki eğitim seviyesi düşük olan kadınlarda, bu etkenler Bulgaristan için biraz yabancı bir kavram olan “ev hanımı” modelinin yaygınlaşmasına ve kabul görmesine neden olmaktadır.
- 1990 yılına kadar Avrupa’da en yüksek aktif kadın nüfus oranına sahip ülkelerden biri olan Bulgaristan’da son yıllarda aktif nüfus içinde erkeklerin oranı artarken kadınların oranı azalmaktadır.
- Ortalama yaşam süresinin uzaması ve yaşlı nüfus oranlarının yükselmesi sonucunda, çalışan nüfusta yaşlanma gözlenmektedir. Bugün Bulgaristan’da aktif nüfusun ortalama yaşının Avrupa ülkelerine göre daha yüksek olması bunu kanıtlamaktadır.
- Ülkedeki genç nüfus oranı azalırken, yaşlı nüfus oranı artmaktadır. Emekli nüfustaki artış, bağımlı nüfusun yükselmesine neden olmaktadır. Borisova’nın (2005) yapmış olduğu hesaplamalara göre 2010 yılında 1000 kişilik aktif nüfusa 694 bağımlı nüfus düşecektir. Bunların % 60’ını emekliler ve % 40’ını 15 yaş altındaki çocuklar oluşturmaktadırlar. 1996 yılında emekliler ile çocuklar arasındaki orantı tam tersi olduğu düşünülürse, 15 yıl gibi kısa bir zaman diliminde emekli-yaşlı nüfusun 1,6 kat artmış olduğu anlaşılmaktadır (Borisova, 2005).

Postsosyalist dönem Bulgaristan sosyolojisine “çalışan yoksullar” kavramını kazandırmıştır. Günümüz de Bulgaristan’da bir milyondan fazla insan “çalışan yoksullar” grubunda yer almaktadırlar. Yani ülke nüfusunun yaklaşık % 14’ü fakirlik sınırının altındadır. Kırsal kesimdeki yoksulluk kentlere göre dört kat daha fazladır. Örneğin, kentsel nüfusun sadece % 5,9’u fakirlik sınırının altında yaşarken, bu oran kırsal kesimde % 23,7’ye yükselmektedir. Kırsal kesimdeki işsizlik oranları kentlere göre iki kat daha yüksektir. Örneğin, 2001 yılında 15 yaş üstü köylerde yaşayan bireylerin sadece % 24’ü çalışmaktadır (Slatinski, 2006).

Bulgaristan'da var olan etnik gruplar arasındaki yoksulluk oranlarının farklılaştığı görülmektedir. 2003 yılında, fakir Bulgarların oranı % 9,5 iken, fakir Türklerin oranı % 23,4, ve Çingenelerin oranı % 63,8'dir (Slatinski, 2006). Bir başka deyişle, refah seviyesi en yüksek olan Bulgarlarda doğum oranları en düşük ve ortalama yaşam süresi en uzun iken, refah seviyesi en düşük etnik grup olan Çingenelerde doğum oranlarının en yüksek olması ve yaşam süresinin en kısa olması dikkat çekicidir. Tüm bu örnekler, Bulgaristan nüfusunun sosyo-ekonomik ve demografik özellikleri bakımından hem kırsal, hem bölgesel, hem de etnik özellikler bakımından derin farklılaşmalar gösterdiğini kanıtlamaktadır.

4.6. Demografik Krizin Toplum ve Aile Krizi ile Bütünleşmesi

Bulgaristan'daki demografik krizin toplum ve aile krizi ile bütünleşmesi aşağıdaki maddelerde özetlenmektedir:

1. Evlilik oranlarının azalması ve boşanmaların artması.
2. Kürtaj ve evlilik dışı doğumların artması.
3. Çocuksuz ve bir çocuklu aile sayısının artması.
4. Hiç evlenmemiş kadın ve erkek sayısının artması.
5. İlk evlenme yaşı ile ilk doğum yapma yaşının yükselmesi.
6. Nikâhsız aile birlikteliğinin yaygınlaşması.
7. Çocuk suç oranlarının artması.

Yukarıdaki maddeleri dikkatle inceleyerek bir araya getirildiğinde Bulgaristan'ın beşeri sorunları ve “demografik histerinin” kökeninde hangi etkenlerin olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Tablo 3. 1960–2003 Döneminde Bulgaristan'daki Evlenme ve Boşanma Oranları (Jekova, 2005)

Yıllar	1000 Kişiye Düşen Evlilik Nikâh Sayısı	1000 Kişiye Düşen Boşanma Sayısı
1960	8,8	0,2
1980	7,9	1,5
2000	4,3	1,2
2003	3,9	1,5

1989 sonrasındaki postsosyalist dönemde Bulgaristan'ın sosyo-kültürel yapısını derinden etkileyen en önemli gelişmelerden biri aile yapısında ve aile ilişkilerindeki olumsuz değişimlerin ülke demografyasına yansımalarıdır. Bulgaristan'da bir yandan evlilik oranları azalırken, diğer

yandan boşanmalar artmaktadır. Tablo 3'te de görüldüğü gibi 1960 yılında 1000 kişiye 8,8 nikâh düşerken, 2003 yılında bu sayı 3,9'a azalmıştır. Aynı dönemde ise 1000 kişiye düşen boşanma sayısı 0,2'den 1,5'e yükselmiş, yani 43 yılda ülkedeki boşanmalar yaklaşık 8 kat artmıştır. Ayrıca, ülkede yaşayan Müslüman toplumunda, boşanma oranlarının Bulgaristan ortalamasının iki kat altında olması dikkat çekicidir (Slaveykov ve Zlatunova, 2005). Bu ülkede genç nüfus oranlarının azalması ve demografik yaşlanma evlilik oranlarının azalmasını belirleyen temel etkenler olarak gösterilebilir. Özellikle kırsal kesimde yaşlı nüfus oranlarının çok yüksek olmasından dolayı, evlilik oranları ülke ortalamasının çok altındadır (%o 2,6).

Bulgaristan'da boşanma sayısındaki artışa paralel olarak tek ebeveynli ailelerde² de artış gözlenmektedir. Tek ebeveynli ailelerde artış olduğu gibi çocuksuz ve eşsiz yaşayan bireylerde de büyük bir artış vardır. 1985 yılında tek ebeveynli ailelerin ülkedeki oranı % 7,7 iken 2001 yılında bu oran % 13,7'ye yükselmiştir. 1985 yılında ülkede yalnız yaşayan 4 349 anne ve 413 baba, yani toplam 4 762 kişi var iken, 2001 yılında bu sayı yalnız yaşayan 24 703 anne ve 2 812 baba, yani toplam 27 515 kişiye yükselmiştir. Böylece aynı 16 yıllık dönemde çocuksuz ve eşsiz olarak tek başına yaşayan bireylerin sayısı yaklaşık 5 kat artmıştır (Kotseva, 2005).

Özetle, son 10–15 yıl içinde Bulgaristan'da hem tek başına yaşayan anne ve baba sayısında, hem de tek ebeveynli ailelerde artış gözlenmektedir. Ayrıca hiç evlenmeyen kadın ve erkeklerde de adeta bir patlama yaşanmaktadır. Ülkenin toplam nüfusu hızla azalırken hiç evlenmeyenlerin sayısının 1975–2001 döneminde iki kat artmış olması (36 801'den 76 663'e) dikkat çekicidir. (Jekova, 2005)

Bulgaristan'da demografik krizin yansıması olarak görülen diğer toplumsal sorunlar arasında kadın başına düşen kürtaj sayısının yüksekliği, ilk evlenme yaşının yükselmesi ile nikâhsız birlikteliklerin yaygınlaşması yer almaktadır. Bulgaristan'da dünyaya gelen her 1000 yeni doğan çocuca 1318 kürtaj düşmektedir. 1990 yılında kadın başına düşen kürtaj sayısı 2,6 iken 2000 yılında bu sayı 0,96'ya düşmüştür. Fakat Fransa'daki 0,53 ile karşılaştırıldığında bu değerlerin yine de yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 15–19 yaş grubundaki genç kızlar arasındaki kürtaj oranı Avrupa ortalamasının yaklaşık iki katıdır (Kotseva, 2005).

Eğitim ve aile sistemindeki sorunlar Bulgaristan'da bazı ciddi toplumsal sorunların tetikleyicisi olmuştur. Cinsel sağlık eğitiminin hem ailelerde hem de okullarda yaygınlaşmaması nedeniyle, öğrenci ve gençler arasında bir yandan kürtaj ve zührevi hastalıklar yayılmakta, diğer yandan

---

² Sadece annesi veya sadece babası ile yaşayan çocukların bulunduğu ailelere tek ebeveynli aileler denilebilir.

ise evlilik dışı çocuklar ile devlet yetiştirme yurtlarına bırakılan çocukların sayısı artmaktadır. Bulgaristan, kadın başına yapılan kürtaj sayısı ile dünyanın önde gelen ülkelerinden biridir. Özellikle yirmi yaşına kadar olan kızlarda bu oran Avrupa ülkelerine göre bir hayli yüksektir. Ayrıca 15-19 yaş arasındaki kızlardaki doğurganlık oranı da Avrupa ülkelerine göre daha yüksektir. Örneğin, Danimarka’da bu yaş grubundaki kızlarda doğum oranı %0 8,3, İsveç’te %0 8,6 ve Finlandiya’da %0 9,8 iken Bulgaristan’da bu oran %0 53,3 tür. Daha da düşündürücüsü, ülkedeki evlilik dışı doğumların % 13,4’ünün 12 ile 17 yaş arasında olan “çocuk anneler” tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır (Slatinski, 2006). Tüm bu örnekler ülkede erozyona uğrayan ahlâk, eğitim ve sosyal sistemin yansımalarını taşımaktadır.

Bulgaristan’da toplumsal değerlerin erozyona uğramasının bir diğer yansıması da nikâhsız birlikteliklerin artmasıdır. Bu durum doğurganlığın azalması, kürtajların ve boşanmaların artması, sahipsiz sokak çocukları ile evlilik dışı çocuklarının artması ile sonuçlanmaktadır. Kostova’ya (2005) göre evlilik dışı çocuk oranlarındaki artışın nedenleri olarak evlilik oranlarının azalması, nikâhsız birlikteliklerin artması ve tüm bunların sonucunda resmi nikâhlı ailelerdeki doğumların azalması gösterilebilir. Yazara göre, ülke nüfusunun yaklaşık % 5’ini oluşturan Çingeneler arasındaki nikâhsız aile birlikteliklerin yaygın olması da evlilik dışı çocuk oranlarını yükselten bir diğer etkidir (Kostova, 2005).

Aile krizi, eğitim sistemindeki olumsuzluklar ve demografik sorunlar, Bulgaristan’da öteki sosyal sorunları da tetiklemiştir. Bu sorunlardan birisi hızla artan çocuk suç oranlarıdır. Örneğin 1994 yılında ülkede 8 ile 17 yaş arasında toplam 677 çocuk hüküm giymişken, 2003 yılında bu sayı 3 680’ne yükselmiştir. Görüldüğü gibi yaklaşık 10 yıllık kısa bir dönemde hüküm giymiş çocukların sayısı % 544’lük çok yüksek bir artış göstermiştir. İçişleri ve polis kayıtlarına göre 2003 yılında 8 ile 17 yaş arasındaki çocuklar tarafından Bulgaristan sınırları içinde toplam 16 084 suç işlenmiştir. Bu oranlar çocuk suç oranı bakımından Bulgaristan’ın Avrupa ülkeleri arasında dördüncü sırada olduğunu göstermektedir (Belçeva, 2005). Sonuçta, Bulgaristan’daki ekonomik ve politik kriz, demografik ve toplumsal krizi tetiklemiş, tüm bunlar ise aile yapısı, eğitim sistemi, toplumsal ahlâk ve değerleri derinden etkileyerek çocukların tutum ve davranışlarında istenmeyen örneklerin artmasını sağlamıştır.

4.7. Demografik Krizin Nüfusun Etnik ve Dinsel Yapısına Yansımaları

1990 yılında 7,5 milyon olan Bulgaristan sınırları içinde yaşayan etnik Bulgar nüfusunun 2050 yılında 3,0 milyona kadar azalması beklenmektedir. Yani 60 yıllık bir zaman diliminde Bulgarların kendi ülkelerinde 2,5 kat azalacakları beklenmektedir. Önlem alınmadığı takdirde,

uzun vadede, Bulgarlar kendi ülkelerinde çoğunluktan azınlık durumuna düşeceklerdir. Bulgar nüfusundaki bu hızlı etnik erime, ülke sınırları içinde Hıristiyan nüfus erimesini tetikleyerek belirli bir zaman içinde Müslüman nüfus oranları ile eşitlenmeye kadar gidecek sonuçlar doğurabilir. İvanov'a (2005) göre etnik Bulgarların sayıca azalması ülkedeki etnik ve dinsel nüfus dağılımını derinden etkileyerek Müslümanları ve Türkleri azınlık olmaktan çıkarıp, siyasal anlamda söz sahibi, yöneten duruma yükselmelerine yol açabilecektir. Tüm bunlar ise Bulgaristan'daki etnik ve dinsel gerginliği arttırarak hatta çatışmalara yol açabilir. Bu olumsuz gelişmeyi önlemek için İvanov, Romanya, Makedonya, Ukrayna, Rusya, Moldavya, İsrail ve Yunanistan gibi ülkelerde yaşayan Bulgar kökenli vatandaşların ana vatana davet edilip yerleştirilmesi ile etnik dengenin tekrar düzeltilebileceğine işaret etmekte, siyasetçileri ve yetkilileri de bu "demografik kurtuluşu" gerçekleştirmek için harekete geçmeye davet etmektedir. (İvanov, 2005)

AB ülkeleri arasında Estonyalılar ile Bulgarlar, kendi ulusal sınırları içinde nüfusu 1 milyondan fazla olan ülkeler arasında dünyada en hızlı azalan milletlerin başında gelmektedirler. Bulgar etnik nüfusunun kendi ülke sınırları içindeki azalışının çok boyutlu olumsuz sonuçları vardır. Bunlardan birisi, Çingene ve Türk nüfusundaki yüksek artış hızı sonucunda, ülkede Bulgarların aleyhine değişmekte olan etnik ve dinsel nüfus dağılımıdır. Bir diğeri ise ulusal güvenliği ve jeopolitik geleceği etkileyen beşeri-kültürel erime ve komşu ülkelerin beşeri, iktisadi ve kültürel etkisi altında kalma korkusudur. Örneğin İvanov'a (2005) göre Bulgaristan ile Türkiye'nin AB'ye üye olmaları sonucunda, iki ülke arasındaki siyasal sınırlar silikleşecek ve iki ülkenin birleşmesinden ziyade Bulgaristan Türkiye tarafından "yutulacak" ve 4-5 milyonlu Bulgaristan, 20 milyon nüfuslu İstanbul metropolünün banliyösüne dönüşecektir. Bu banliyö zengin İstanbulluların rekreasyon ve turizm faaliyetlerini gerçekleştireceği, Türkiye'nin gıda ihtiyaçlarının karşılanacağı bir yer olacaktır. Yazara göre, 2050 yılına kadar Türkiye nüfusu 97 milyona yükselecek, böylece bu ülkenin beşeri, ekonomik ve politik hinterlandı genişleyecek ve komşu Bulgaristan bu beşeri ve iktisadi büyümenin bedelini, Türkler tarafından asimile edilmiş bir "uydu ülkeye" dönüşerek ödeyecektir. Ayrıca, önümüzdeki yıllarda Ortadoğu'daki Müslüman nüfus patlaması ile Hıristiyan kökenli Balkan ve Karadeniz ülkelerindeki nüfus azalması büyük bir beşeri tezat oluşturacak ve sonuçta kuzeydeki nüfusu boşalan Hıristiyan ülkeler Ortadoğu'daki kalabalık Müslüman ülkelere gelen göç dalgaları ile doldurulacak, böylece demografik tezatlar bu bölgelerde "yeni medeniyetler çatışmasına" dönüşebilecektir (İvanov, 2005). Bu görüşler bir yandan ülkedeki demografik krizin siyasal ve jeopolitik sonuçlarına -abartılı bir uyarı ve haykırıyla olsa da- ışık tutmakta, diğer yandan da demografik bir tehdit sonucu Bulgaristan'daki "Müslüman korkusunu" ön plana çıkarmaktadır.

Demografik krizi tetikleyen bir diğer etken de postsoyalist dönemde yaygınlaşan dış göçlerdir. 1989–2002 yılları arasında Bulgaristan’dan başka ülkelere göç eden nüfus kitlesi 716 000 olarak hesaplanmıştır. Sadece 1989–1992 döneminde Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç eden Türklerin sayısı 344 849 olduğu bildirilmektedir (Zlatanova, 2005). Daha sonraki yıllarda bunların yaklaşık 1/3 tekrar Bulgaristan’a geri dönmüştür.

Sosyalist dönemde Bulgar nüfusu sürekli azalırken Türk nüfusunda hızlı artış hükümet yöneticilerini rahatsız etmiş, bunun sonucunda 1984–1986 döneminde dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş bir etnik asimilasyon kampanyası ile Türk milletinin dil ve din özellikleri silinerek, etnik kimlik bilinci yok edilmeye ve sonuçta baskı ve zulümle Bulgarlaştırılmaya çalışılmıştır. Zorla asimilasyon politikasının başarısız olması sonucunda yedek politikalar devreye koyularak Bulgaristan Türkleri kendi topraklarından sürgün edilmiş ve Türkiye’ye göç etmeye zorlanmışlardır (Dayıoğlu, 2005). Fakat bu büyük göçe rağmen bugün yine de Bulgaristan nüfusunun % 10’unu Türkler oluşturmaktadır. 1990–1995 döneminde Bulgaristan Türklerine tüm hak ve özgürlüklerin geri verilmesi ile ülkedeki etnik gerginlik sona ermiş ve Türkiye ile Bulgaristan arasındaki sıcak komşuluk ilişkileri yeniden canlanmıştır.

Bulgaristan’da birçok bilim uzmanı ve yazar, gelecek açısından ülke içindeki asıl demografik tehlikenin Türklerin değil Çingenerin oluşacağını savunmaktadır. Çingene nüfusunda hızlı artış, önümüzdeki yıllarda Bulgaristan’ı ciddi sosyo-kültürel ve politik sorunlarla karşı karşıya bırakabilir. 1900 yılında Bulgaristan’daki Çingenerin toplam sayısı 89.549 iken, 1992 yılında 314.000’e yükselmiştir. Bugün bu sayı resmi istatistiklerde yaklaşık 400.000 olarak gösterilse de bazı yazarlara göre bu nüfus 800.000’e ulaşmaktadır. (Çınar, 2005). Bazı uzmanların yapmış oldukları tahminlere göre 2050 yılında Bulgaristan’da Çingenerin nüfusu 1,5–1,8 milyona kadar yükselecek, böylece ülke nüfusunun yaklaşık % 30’unu Çingenerler oluşturacak ve “Bulgar Devleti” yavaş yavaş “Çingene Devletine” dönüşecektir. İvanov’a (2005) göre, 2050 yılında Çingenerler ve Türkler Bulgaristan nüfusunun neredeyse yarısını oluşturacak, ayrıca bu yüzyılın sonu gelmeden büyük bir olasılıkla Bulgarlar kendi ülkelerinde azınlık konumuna (% 45-% 47’ye) düşeceklerdir (İvanov, 2005).

Bulgaristan içindeki Çingene nüfus oranlarının 1950’deki % 3’lerden 2050’deki % 30’lara yükselmesi, yani bir yüzyılda 10 kat artması, uzun dönemde ise Bulgar ve Çingene nüfus sayılarının eşitlenmesi, sadece Bulgaristan’ın etnik, sosyal ve kültürel kimliğinde derin değişimler yaratmakla kalmayıp, siyasal birlik ve devlet güvenliği açısından da önemli sonuçlar doğuracaktır. Unutulmaması gerekir ki 2003 yılında dünyaya gelen 67 359 bebekten sadece % 60’ı Bulgar kökenlidir (İvanov, 2005). Bu

nedenle Bulgar hükümeti bir yandan Çingene nüfusunun eğitim ve kültür seviyesinin yükseltilmesine, bir yandan göçebelikten vazgeçirip onlara yeni istihdam ve yerleşme alanları oluşturmaya, diğer yandan ise eğitim ve sağlık koşullarını iyileştirmeye ve aile planlaması ile bu etnik azınlığın doğum hızlarını düşürmeye çalışmaktadır. Bulgaristan yöneticilerinin, bilim uzmanlarının ve siyasetçilerin alacakları sosyal, politik ve demografik kararlar ülkedeki etnik ve dinsel zıtlaşmayı yumuşatıp yumuşatamayacağını zaman gösterecektir. Çünkü gelecekteki etnik kriz, ülkelerini “ötekilerden arındırmak” amacıyla azınlıkların başka ülkelere göç etmelerini zorlayarak sonuçlanmayacağını kendileri de anlamış ve kabullenmiş durumdadırlar. Özetle, XXI. yüzyılda yaşanan demografik kriz Bulgaristan’da derin etnik ve jeopolitik krize dönüşüp dönüşmeyeceğini yine zaman gösterecektir.

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada 1989–2005 döneminde Bulgaristan’da yaşanan demografik krizin hem sebepleri ve sonuçları, hem de ulusal ve jeopolitik etki ve boyutları irdelenmeye çalışılmıştır. Ulusal demografik krizin ortaya çıkmasında ve derinleşmesinde bazı uluslararası nedenler (sosyalizmin çökmesi, serbest piyasaya geçiş, küreselleşme, ülkenin AB üyeliği v.b.) olmakla birlikte, bu krizin ortaya çıkmasının temelinde ekonomik, politik, sosyal, kültürel, eğitim ve sağlık alanlarındaki iç sorunlar boyutu ağır basmaktadır. Postsosyalist dönemde eğitim ve sağlık kalitesinin düşmesi, işsizlik oranlarının artması, yoğun dış göçler, halkın yoksullaşması ve refah seviyesinin düşmesi gibi etkenler demografik krizin hem hazırlayıcısı hem de tetikleyicisi olmuştur. Demografik kriz sadece ülke nüfusunun sayısal azalması ile sonuçlanmamış; aktif nüfus ve genç nüfus oranlarının da azalmasına neden olmuş, demografik yaşlanmayı hızlandırmış, bir yandan etnik gruplar diğer yandan alt ve üst tabakalar arasındaki sosyal ve iktisadi farklılığı da arttırmıştır. Daha da önemlisi ülkedeki dinsel ve etnik nüfus dengelerini kökten etkileyerek, ülkenin jeopolitik güvenliğini, Bulgar devletinin ve Bulgar ulusunun kendine özgü kimliğini tartışmaya açmıştır.

Bulgaristan’daki demografik krizin sosyo-kültürel, ekonomik ve demografik sonuçlarının yanı sıra jeopolitik ve psikolojik sonuçları da vardır. Yakın gelecekte Bulgarların ve Hıristiyanların azınlık durumuna düşmesi ülkenin sadece sosyo-kültürel ve demografik yapısında köklü değişikliklerle sonuçlanmayacak, derin jeoekonomik ve jeopolitik sonuçlara da yol açacaktır. Slatinski’ye (2006) göre önümüzdeki yıllarda Bulgaristan’ın şu soruları yanıtlaması gerekecektir: Yüzümüzü Avrupa’ya mı Ortadoğu’ya mı çevirelim? Batılılaşma mı, yoksa Şarklılaşma mı? (Slatinski, 2006). Ona göre, kan kaybeden, ıssızlaşan ve boşalan bir ülke görünümündeki Bulgaristan güçlü ve kalabalık ülkelerin iştahlarını

kabartarak dış göç dalgalarına maruz kalabilir. Böylece yazar, Türkiye ve Orta Doğu ülkelerini ima ederek Bulgaristan'daki demografik krizin nasıl ulusal güvenlik krizine dönüşebileceğine dikkat çekmektedir (Slatinski, 2006).

Bugün Bulgaristan topraklarının % 20'den fazlasında Bulgarlar kendi ülkelerinde azınlık durumundadırlar ve önümüzdeki yıllarda bu oranın daha da artması beklenmektedir. XXI yüzyılda Bulgar nüfusunun oransal olarak kendi devlet sınırları içinde sürekli azalma eğilimi göstermesi "Bulgarsızlaşma" sorununu ön plana çıkarmaktadır. Aslında Bulgaristan sınırları içinde önlenemeyen "Bulgarsızlaşma" bir demografik ve kültürel sorundan öte bir ulusal tehdit, Bulgar devletinin ve Bulgar kültürünün var olup olmama savaşıdır. Bu nedenle Bulgar bilim uzmanlarının da belirttiği gibi uzun vadede Bulgar milletinin erimesi, sadece etnik, dinsel ve kültürel yapıda olumsuz sonuçlar yaratmakla kalmayarak Bulgaristan'ın siyasal varlığını da tehdit etmektedir (İvanov, 2005; Devedciev, 2006). Tüm bu tehditlerin ortadan kalkması için birçok kişi ve kuruma görev düşmektedir.

Bulgaristan Cumhurbaşkanı'nın ulusal güvenlik sekreteri olan Slatinski bu sorunun çözümü için aşağıdaki önerileri sunmaktadır (Slatinski, 2006):

- Cumhurbaşkanı'na bağlı olarak çalışacak "Ulusal Demografik Sorunlar Komitesi" kurulmalı ve bir an önce çalışmalara başlanmalıdır. Ayrıca Cumhurbaşkanı, Bulgaristan meclisine öneri getirerek milletvekillerinden oluşan "Demografik Kriz Grubu" kurulmasında öncülük etmelidir.
- İzlenecek yeni ulusal demografi politikası dinsel, etnik ve kültürel ayırım yapmadan Bulgaristan'ın tüm yurttaşlarını kapsamalı, böylece sadece bir etnik gruba yönelik olması engellenmelidir. İzlenecek yeni ulusal demografi politikası mutlaka istihdam, sağlık ve eğitim alanında derin ulusal reformlar ve iyileştirmeler ile desteklenmelidir.
- Bulgaristan Batılılaşma ve Avrupalılaşma yolundan sapmamalı ve bu yolda atacağı adımlardan taviz vermemeli. Fakat Avrupalılaşma sürecinde milli değerlerini ve kültürel kimliğini de korumalı ve bu kimlikle gurur duymalıdır. Bulgar diline, Bulgar kültürüne ve Bulgar tarihine sahip çıkarak ulusal değerler, milli bilinç ve vatan sevgisi öğrencilere ve gençlere aşılanmalıdır. Tüm bunların gerçekleşmesi için siyasetçilere, öğretmenlere ve ebeveynlere büyük rol düşmektedir.
- Romanya, Moldavya, Ukrayna, Makedonya, Sırbistan, Rusya ve İsrail gibi ülkelerde yarım milyondan fazla etnik Bulgar

yaşamaktadır. Bugünkü hükümet yurt dışında yaşayan Bulgarların ana vatana çekebilmek ve yerleştirmek için ulusal strateji geliştirmeli ve uygulanmalıdır. Böylece etnik Bulgarların kendi ülkelerinde azınlık durumuna düşmeleri engellenmelidir.

- Demografik krizin çözümünde din görevlilerine ve kiliseye büyük önem verilmelidir. Sosyalist dönemde yaygın olan ateizm ve dinsel inançlardan uzaklaşma, Bulgar milletinin bugünkü sorunlarla karşı karşıya kalmasında büyük bir etkidir. Yeniden dini değerlere sıkıca sarılarak çocuklara nasıl daha ahlâklı, daha vatansever ve daha mutlu olabileceklerinin yolları gösterilmelidir.
- 2050 yılında ülke nüfusunun yaklaşık % 30'unu oluşturacak olan Çingenelere karşı yeni politikalar geliştirilmelidir. Çingenelerin eğitim, sağlık, güvenlik, barınma ve istihdam sorunları çözümlenmeli ve bu etnik grubun yaşam kalitesi yükseltilmelidir. Çingenelere, sorun yaratan dışlanmış, aşağılanmış, istenmeyen bir grup olarak değil, Bulgar ulusunun ayrılmaz bir parçası olarak bakılmalı ve Bulgar kültürü ile Bulgar devleti ile kaynaşmaları sağlanmalıdır.
- Bulgaristan nüfus olarak artmalı ama bu artış sadece mutlak birey artışı ile değil kaliteli, rekabetçi, donanımlı, eğitilmiş bireylerle ölçülmelidir. Daha fazla çocuk yetiştirilmeli, ama daha da önemlisi bunların sağlıklı, eğitilmiş ve mutlu olmaları, kültürüne, ulusuna ve vatanına sahip çıkan bireyler olmalıdır.
- Yukarıda yazılanların Bulgaristan'da gerçekleşmesi ve sonuç vermesi için her şeyden önce politik irade, siyasi partiler arasında ulusal uzlaşma ve uzun vadeli devlet politikası olmalıdır. Bunların gerçekleşmemesi durumunda demografik krizin çözümü imkânsızlaşmaktadır.

Bulgaristan'da yaşanan demografik krizin en belirgin özelliği dış göçler ve düşük doğurganlık oranlarına bağlı olarak nüfus artışının istenilen düzeyde olmamasıdır. Bu nedenle hükümetlerin inşa edecekleri demografik politikaların en önceliklileri, dış göçleri önleme ve doğurganlığı cazip duruma getirme politikaları olmalıdır. Eğitilmiş genç ailelerin ülkeyi terk ederek Batı ülkelerine göç etmelerinin önlenmesi, aynı ailelerin ekonomik ve sosyal olanaklarının iyileştirilmesi ile olanaklıdır. Anne-baba adaylarının iş, kazanç ve geçim olanaklarının artırılması ve refah seviyesinin yükselmesine paralel olarak doğum oranlarının da yükselmesi sonucunda ülke nüfus artışında istenilen sonuca ulaşılabilir. Özetle, ailelerin yaşam kalitesi ve anne-babaların gelir seviyesi yükseltilmeden ve etnik gruplar arasındaki yaşam kalitesindeki derin farklılaşma yok edilmeden nüfus artışı ile ilgili alınacak diğer önlemler etkisiz olabilir. Bulgaristan'da hem bilim hem de

politik çevrelerde bu konuda birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan birisi de Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının çalışmasıdır.

Bulgaristan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ülkedeki demografik krizin çözülmesi için aşağıdaki politikaların uygulamaya geçmesini önermektedir: (MTSPB, 2006)

- Doğum ve çocuk bakımında ailelerin maddi ve manevi olarak desteklenmesi.
- İstihdam yapısı ve iş gücü dağılımını düzenleyecek politikaların belirlenmesi.
- Yoksulluğun ve işsizliğin azalması, yaşam kalitesinin yükselmesi için politikaların belirlenmesi.
- Sağlık sisteminin yaygınlaştırılması ve modernleştirilmesi.
- İş kazalarını ve iş sakatlıklarını engelleyecek yaptırımların gerçekleştirilmesi
- Sosyal güvenlik sisteminin iyileştirilmesi ve geliştirilmesi.
- Emeklilik sisteminin iyileştirilmesi ve emeklilerin yaşam koşullarının düzeltilmesi.
- Etnik azınlıkların ulusal kültür ve politika ile bütünleştirilmeleri.
- Etnik azınlıkların sağlık, eğitim ve istihdam koşullarının iyileştirilmesi.

1 Ocak 2007 tarihinden sonra AB üyesi olan Bulgaristan'daki sosyal ve ekonomik sorunların 10-15 yıl içinde çözülüp çözülmemesi, demografik krizin de çözülüp çözülmemesini büyük ölçüde belirleyecek gibi görünmektedir. Fakat ülkedeki demografik kriz sadece AB'nin veya sadece bir hükümetin kolaylıkla çözebileceği bir sorun değildir. Tam tersi, Bulgaristan'daki ulusal demografik kriz, çok farklı karakterdeki etkenlerle, uzun bir zaman diliminde olgunlaşmış ve ortaya çıkmış karmaşık bir sorunlar kümesinden oluşmaktadır. Bulgar ulusunun tüm kesimlerinin sorunun ciddiyetini sağlıklı algılamaları, tüm etnik grupların ulusal birlik ve beraberliğe inanmaları ve daha da önemlisi bu ulusal sorunun ortadan kalkması için tüm politik partilerin ve sivil toplum kuruluşların birlikte çözüm politikaları üretmeleri durumunda, ülkedeki demografik ve sosyal sorunları çözülebilir. Bu nedenle bu ulusal krizden çıkabilmenin anahtarını işçi ve memurların, yönetici ve politikacıların, aydın ve bilim uzmanlarının, kısaca toplumun tüm kesimlerinin birlikte arayıp bulmaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Alisov, N. V. ve Horev, B. S. (2001), *Ekonomiçeskaya i Sotsialnaya Geografiya Mira*, Moskva: İzdatelstvo Gardariki,

- Atalay, İ. (2005), *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, İzmir: META Basım,
- Başol, K. (1994), *Demografi*, İzmir: Anadolu Matbaası,
- Belçeva, M. (2005), “*Detskata Prestapnost v Balgariya – Edin Seriozen Problem vav Vrazka s Evrointegratsiyata*”, Evropeyskoto Badeshte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto, Sofiya: Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri Balgarskata Akademiya na Naukite,
- Borisova, K. (2005) “*Nyakoi Problemi na Rabotnata Sila v Balgariya Prez Parvoto Desetiletie na XXI Vek v Konteksta na Evropeyskata Strategiya za Zaetost*,” Evropeyskoto Badeshte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto, Sofiya: Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri Balgarskata Akademiya na Naukite,
- Bulatov A. S. (2005), *Strani i Regioni Mira: Ekonomiko-Politiçeskiy Spravoçnik*, Moskva: İzdatelstvo Prospekt,
- Çınar, İ. K. (2005), *Etniçeskite Maltsinstva v Balgariya*, Sofiya: İzdatelska Kashta Lik,
- Dayıoğlu, A. (2005), *Toplama Kampından Meclis'e. Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İstanbul: İletişim Yayınları,
- Devedçiev, M. (1998), *Obshta Geodemografiya*, İzdatelstvo Abagar, Veliko Tarnovo.
- Devedçiev, M. (2006), *Preodolyavaneto na Demografskiya Sriv–Vapros na Natsionalno Otselyavane*, Sofiya: Spisanie Geopolitika, Broy 2,
- Dimov, N. Tsankova, L. Ganev, H. Lazarova, E. (1997), *Geografiya za 10. Klas na SOU*, Sofiya: Prosveta,
- Fenton, S. (2001), *Etnisite, Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, Ankara: Phoenix Yayınevi,
- İvanov, A. (2005), *Balgarskata Demografaska Agoniya*, Spisanie Geopolitika, Sofiya: Broy 2,
- Jekova, V. (2005) “*Bezbraçni i Samotni Hora v Balgariya i Tyahnoto Evropeysko Badeshte*”, Evropeyskoto Badeshte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto, Sofiya: Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri Balgarskata Akademiya na Naukite,
- Juravlev, D. (2005), *Mir v Tsifrah 2005 Karmanniy Spravoçnik*, İzdatelstvo ZAO “Olimp-Biznes”, Moskva.
- Kostova, D. (2005), “*Aspekti na Promeneshtiya se Semeen Model v Balgariya*”, Evropeyskoto Badeshte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto, Sofiya: Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri Balgarskata Akademiya na Naukite,

- Lavrov, S. B. ve Kaledin, N. V. (2003), *Ekonomičeskaya, Sotsialnaya i Političeskaya Geografiya Mira. Regioni i Strani*, Moskva: İzdatelstvo Gardariki,
- Lukanov, A. Bojinov, N. Dimitrov, S. (2005), *Stranite v Sveta 2005-2006, Spravočnik*, Sofiya: İzdatelstvo Gloriya Palas,
- Miçev, N. (2003), *Geografiya na Naselenieto na Sveta*, “Episkop Konstantin Preslavski”, Şumen: Universitetsko İzdatelstvo
- Ministerstvo na Truda i Sotsialnata Politika Balgariya (MTSPB) (2006) 18. 07. 2006 tarihinde <http://www.mlsp.government.bg/bg/index.asp>, web adresinden alınmıştır.
- Minkov, M. (1999), *Demografiya*, Sofiya: İzdatelstvo Albatros,
- Mladenov, Ç. ve Dimitrov, E. (2005), “*Depopulatsiyata – Osnoven Geografski Problem na Demografskata Kriza v Balgariya*”, Evropeyskoto Badeshte na Balgariya i Razvitieto na Naselenieto, Sofiya: Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri Balgarskata Akademiya na Naukite,
- Murgova, M. (2005), “*Tendentsii v Smartnostta na Majete v Balgariya i Efektivnostta na Zdraveopazvaneto v Perioda na Prehod Kam Pazarna Ekonomika*”, Evropeyskoto Badeshte na Balgariya i Razvitieto na Naselenieto, Sofiya: Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri Balgarskata Akademiya na Naukite,
- Mutluer, M. (2003), *Uluslararası Göçler ve Türkiye*, İstanbul: Çantay Kitabevi,
- Penin, R. Traykov, T. Sultanova, M. (2002), *Uçebnik po Geografiya i İkonomika za 9. Klas*, Sofiya: İzdatelstvo Bulvest 2000,
- Slatinski, N. (2006), “*Natsionalnata Sigurnost i Demografskite Problemi na Balgariya*”, Spisanie Mejdunarodni Otnosheniya, Godina XXXV, Knijka 1, Sofiya.
- Slaveykov, P. ve Zlatunova, D. (2005), *Geografiya na Balgariya*, Sofiya: İzdatelstvo Paradigma,
- Statističeskiy Spravočnik Vsemirnogo Banka, (2005), *Strany i Regioni. 2005*, Moskva: İzdatelstvo Ves Mir,
- Tandoğan, A. (1998), *Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu*, Trabzon: Eser Ofset,
- Zlatanova, V. (2005), “*Vanshnata Migratsiya v Perioda na Prehod v Balgariya i Sotsialni Posledstviya*”, Evropeyskoto Badeshte na Balgariya i Razvitieto na Naselenieto, Sofiya: Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri Balgarskata Akademiya na Naukite.